

Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák

Néhány gondolat a szocializmus elméletörténetéről¹

Szeretném megköszönni az Isaac Deutscher Memorial Prize Bizottságnak e rendkívül jelentős díjat. Nagy megtiszteltetés ez számomra. Ugyanakkor tudom: ez a díj nemcsak engem illet. Hanem mindazokat a barátaimat, elvbarátaimat elsősorban az Eszmélet folyóirat köreiből, akik támogattak, segítettek, és megosztották velem gondolataikat, munkáikat, s akik Magyarországon vagy annak határain kívül velem együtt ápolják a marxista szellemi kultúrát. Köszönet azoknak, akik még ide is eljöttek. Köszönet jár a családtagok támogatásáért is; „meg nem fizetett munkájuk” nélkül egyetlen tudományos mű sem készül el. Külön köszönöm a kötet fordítójának igen nehéz munkáját.

Deutscher Magyarországra érkezése

Hozzánk, Magyarországra Isaac Deutscher történelmi életműve a maga egészében az 1989-es rendszerváltással érkezett meg, noha már évekkel korábban megindult a magyarországi Deutscher-recepció. Tulajdonképpen a befogadással egyidőben, annak részeként – ő ezen biztosan nem csodálkozott volna – megkezdődött diszkreditálása is: mindenekelőtt liberálisra „szelídült” ex-sztálinisták igyekeztek őt meg-rágalmazni, a sztálinizmus gyanújába keverni.¹ Sokan nem pontosan értik Nyugaton, olykor még baloldaliak sem, hogy a '89-es rendszerek új hatalmi elitjeinek szemében a marxizmus a maga általánosságában lett bűnbak, követői pedig egyenesen az új kor leprásai. Érthető hát, ha Isaac Deutscher munkássága a marxisták szemében napjainkban különösen is megvédendő szellemi érték.

¹ A *Historical Materialism* konferencián (SOAS, University of London), 2016. november 11-én elmondott *Deutscher Memorial Prize Lecture* magyar nyelvű, írásos változata.

Fontos és nem előzmények nélküli momentum, hogy Deutscher *Sztálinról* írt munkája már 1990-ben megjelenhetett magyar nyelven.² Deutscher „felfedezését” megkönnyítette számunkra, marxista értelmiségek számára az ő közép-kelet-európai kulturális eredete. Kelet-Európán belül a közép-kelet-európai alrégió, a „közös haza” a félperifériás, rendies kapitalizmus és a tekintélyuralmi tradíciók specifikus találkozási területe: a

Krausz Tamás Londonban

balti térségtől Lengyelországon és Magyarországon át egészen Horvátországig terjed. Jól elkülöníthető ez az „övezet” Kelet-Európa másik három, az orosz-ukrán-belorusz, a balkáni és a „nyugat-kelet-európai”, vagyis a leginkább polgárosult cseh és szlovén térségétől.

Deutschernél autentikusabban senki nem nyilatkozhatott saját eredetéről. Nem sokkal halála előtt egy híres tv-interjúban („Németország és a marxizmus”³) így vélekedett: „A német kérdés iránti élénk érdeklődésem már a szülői házban kialakult. A gyermekkoromat és a korai éveimet Krakkóban és Krakkó körül töltöttem el. Lengyelországnak ez a része három birodalom találkozási pontja. Az egyik az orosz Lengyelország volt, a másik a német Lengyelország, mi pedig az osztrák Lengyelországban éltünk – zsidók és lengyelek, csehek és magyarok között. Ez volt a mi Európánk tarka találkozási pontja.”⁴ Innen indultak az első korai szocialista forradalmárok, de a Horthyk, a fehérterroristák, a Piłsudskik, az „erdei testvérek” és az usztasák is.

A forradalmárok pályáján az „orosz jelenségnek” különös szerep jutott. Memoárjában Trockij maga is megemlékezett a nagy orosz kultúra „szívó hatásáról”, amely szinte maga köré tömörítette a lázadó értelmiségieket a birodalom minden részéből, sőt határain kívülről is. Deutscher igen hamar a forradalom, pontosabban forradalmak értelmezőjeként fogta fel saját „küldetését”. Már nagyon fiatalon az orosz októberi szocialista forradalom, mint később hangsúlyozta, „a XX. század legfontosabb eseményének” hatása alá került, és élete végéig ki is tartott mellette. Szinte természetes módon került Lenin, Trockij, Sztálin és a szovjet fejlődés érdeklődése, munkássága középpontjába.⁵

Majd hozzáfűzte: „Miótán 18 évesen végleg elhagytam a szülői házat és Varsóba mentem, jóval idősebb emberek köréhez csatlakoztam, akik belemerültek az orosz irodalomba és az orosz gondolkodók és forradalmárok hatása alá kerültek.”⁶ Ehhez hasonló kulturális ere-

dettel – bár más-más szociális háttérrel – sok magyar forradalmár is rendelkezett, Szabó Ervin és Lukács György, Sinkó Ervin vagy Varga Jenő, hogy csak a legismertebb magyar marxistákra utaljak, de megemlíthető az Angliában különösen népszerű Polányi Károly⁷ is. Tehát a kelet-európai forradalmárok e generációjának sorsközössége, egész pályája – mint közös pont – az orosz forradalommal, annak következményeivel, sorsával, radikális értékrendjével, a sztálinizmussal és a desztalinizálással, az antifasiszta ellenállással és az azt követő korszak „marxista reneszánszával” fonódott össze. A forradalmárok e generációja – Deutscher ezt magára nézve külön írásban hangsúlyozta – nem szentimentális okokból vált egy életre a marxizmus elkötelezettjévé, hanem azért, mert anélkül nem tudta volna megérteni az őt körülvevő világot, e világ történetét.⁸ Marxista elkötelezettségére vonatkozóan jellemző egy másik kijelentése is, amely – mintha a ’89-es rendszerváltás folyamatának és következményeinek szubjektív elemeit értékelné – igen tanulságos: „Természetesen marxista vagyok. Azoknak a kritikusaimnak a többsége, akik engem »megátalkodottnak« neveznek, vagy azt mondják, »sohasem fogok semmit megtanulni«, olyanokból tevődik össze, akik valamikor hagyták, hogy Sztálin tanítsa ki őket úgy igazából, és akik később antikommunisták lettek.”⁹

Mondhatnánk némi malíciával: Deutscher még nem ismerhette a ’89-es rendszerváltás történetét, ahol az ő „elárulása” közhelyes sztorivá zsugorodott volna. A „Horowitz-jelenség”¹⁰ mifelénk szinte természet történeti szükségszerűségnek hat. Ám mégis, ez a ’89-es fordulat „legalizálta” a térségben magát Deuschert és műveit. Életében, de még halála után is vagy két évtizedig, mint „rendszerkritikus trockista” gyakorlatilag indexen volt csaknem az összes államszocialista országban, olyan marxista teoretikusokkal együtt, mint például az 1956-ban emigrált Mészáros István, aki Lukács György tulajdonképpen egyetlen hűséges – noha nem kritikátlan! – tanítványa maradt mind a mai napig.

Mint látni fogjuk, nem véletlen, hogy Magyarországon az első legális publikáció Deuschertől és Deutscherről mint történészről már 1985-ben megjelenhetett.¹¹ Sőt, zárt kiadványban, az MSZMP saját káderei számára elérhetőn, bizalmas jelzéssel már jóval korábban, 1968-ban megjelent a *Befejezetlen forradalom* c. munkája.¹² Ekképpen nálunk a 80-as évek közepén leírható volt, mégpedig a „Filozófiai Oktatók Továbbképző Központjának” hivatalos lapjában, hogy Isaac Deutscher módszertanilag gyümölcsöző történetiszemlélete mind *Sztálin*jában, mind a *Trockij*-trilógiában a legjobb marxista történétírói hagyományt követi és teremti újjá. Eközben 1991-ig sem a Szovjetunióban, sem Lengyelországban még a szamizdatban sem jelent meg semmi érdemleges sem Deuschertől, sem Deutscherről,¹³ aminek okai az eltérő nemzeti fejlődés sajátosságaiban keresendők, amelyekre a megfelelő helyen még részletesebben kitérek. A mából nézve, Isaac Deutscher

főbb történeti munkái – egy meghatározott értelemben – a marxizmus hatvanas évekbeli kelet-európai reneszánszának előtörténetéhez tartoznak.

Személyesen rám, aki éppen a rendszerváltás periódusában a bolsevik vezetők biográfiáival foglalkoztam, különösen erős hatást gyakorolt Deutscher munkásságának erkölcsi tisztasága, egyértelműsége. Lenin alakjának megrajzolásakor különös hangsúlyt fektetett arra, hogy Lenin és Sztálin „örökségét” szétválassa, s ebben az erkölcsi mozzanat fontosságát is kidomborította. De nem az elvont, pedellusi moralizálás értelmében. Számára Lenin munkássága nem valamiféle történelem feletti elvek absztrakt gyűjteménye volt, nem a mítosz-, a kultusz-teremtés, vagy napjaink antikultusz-teremtése értelmében, hanem mint szociális-politikai törekvések, gazdasági intézkedések inherens része. Deutscher utolsó, Leninnel foglalkozó írásában a Szovjetunió létrehozásával kapcsolatos Lenin-önkritikát idézte fel. Ebben Lenin a bürokratikus elnyomás tényeit, a nagyorosz sovinizmust és saját magát ostorozta, hogy nem tett meg mindent e szociális betegség ellen, amit Deutscher így idézett fel: „»Úgy látom nagy hibát követtem el Oroszország munkásai ellen«: hogy képes volt ilyen szavakat kimondani, Lenin morális nagyságának lényegi eleme.”¹⁴

Összefoglalón tehát azt mondhatjuk, hogy a mi generációnk, a 60-as években eszmélkedők számára Isaac Deutscher három szempontból bizonyult jelentős alkotónak.

1. Deutscher új bizonyosság volt arra, hogy nemcsak lehetséges, hanem van is „kelet-európai” eredetű marxizmus Nyugaton, amely „túl van” a legitimációs ideológián.¹⁵ Ez igen fontos felismerés volt, hiszen erősítette a magyar kritikai marxista gondolkodást, hasonlóképpen, mint később Mészáros István „hazahozatala”.

2. Deutscher munkássága hiteles módon kivonta az orosz forradalom és a forradalom vezérkarának személyes történetét a hivatalos szovjet történetmagyarázat kánonjából, elméleti és szakmai értelemben egyaránt. Az első magyar Sztálin-biográfiában, amely 1989-ben oroszul is megjelent,¹⁶ Deutscher *Sztálinjára* mint alapl műre hivatkozhattunk. Ez megnövelte a mű erkölcsi jelentőségét.

3. Deutscher *Sztálinja* és Trockij-trilógiája kritikai alternatívát kínált mind a sztálinista, mind a nyugati polgári történet- és világfelfogással szemben, még Sztálin életében. *Arra ösztönöz itt minket Kelet-Európában, hogy az ún. reális szocializmus belső történelmi alternatíváit a sajátágos történelmi tapasztalataink fényében feltárjuk.*

Mint fentebb jeleztem, a magyarországi Deutscher-recepció hamarosan elutasításba csapott át. Több mint szimbolikus: '89 után elsőként a Szovjet Hadsereg politikai főcsoportfőnöke, a „demokratává” avaszt korábbi „pártkatona”, Volkogonov tábornok tollából származó Trockij-értelmezés, később a Robert Service által „felülvizsgált” Lenin, majd Trockij-ábrázolat,¹⁷ – valójában leleplező hangvételű ahistorikus

munkák – adták meg az alaphangot szerte Kelet-Európában is, amire számos kritikai reflexió mutatott rá.¹⁸

Deutschert „kijavítani”, kisebb-nagyobb tévedésein csámcsogni a szovjet levéltárak megnyitása után, nem több, mint a kelet-európai rendszerváltás szellemi igazolásának jelentéktelen mozzanata. Ezek a „kijavítások” nem tudják elhomályosítani Deutscher Trockij-trilógiáját: egész szellemi öröksége mai szemmel olvasva is eleven hagyaték.¹⁹ Műveit olvasva számos, ma is komoly tanulságokkal, izgalmas problémafelvetésekkel találkozunk, amelyek közül – természetesen – csak néhányra foglalkozom ebben az előadásban. Mindenekelőtt azokkal a kérdésekkel, amelyek Magyarországon és talán a kelet-európai régió egészében mindmáig megtermékenyítették a marxista gondolkodást, illetve tartós intellektuális kihívásnak tekinthetők.

A történelmi alternatíva: múlt és jelen

Láttuk, Magyarországon a Deutscher-recepció a 80-as évek közepén azzal kezdődött, hogy művei a szovjet fejlődésre vonatkozóan a hivatallal szemben álló alternatív értelmezéseket ösztönöztek. Fontos fejlemény volt mind a szovjet történelem historiográfiájában, mind az elméletben, hogy Deutscher R. G. Collingwood hatására²⁰ (is) szakított a történeti múltnak azzal az ideologikus felfogásával, amely a vak szükségyszerűség mechanikus termékeként szemlélte a történelmet, és amely elvont elméleti modellek közé zárta a történelemértelmezést.²¹ Tegyük hozzá, hogy a marxista történészek körében Deutscher, illetve E. H. Carr volt az első, aki mind szakmailag, mind módszertanilag a bolsevizmus és a Szovjetunió történelmét valóban tudományos alapra helyezte.

A tulajdonképpen még ma is tartó történetelméleti vita egyik centrális kérdése a történelmi fejlődés *alternatív szerkezetéről* szólt.²² Deutscher szinte mindenkit megelőzve tette fel a történelmi alapkérdést a szovjet fejlődés, a „nagy áttörés”, a „második forradalom” vonatkozásában: volt-e annak alternatívája.²³ Akkoriban a kérdés Kelet-Európában azért lett oly izgalmas, mert úgy tűnt, a 60-as évek radikális alternatívákat érlel. Később, a peresztrojka időszakában sem véletlenül ez a kérdés került a középpontba. Terjedelmi korlátok miatt csak utalok a 60-as évek Közép-Kelet-Európájában kibontakozó gazdasági és politikai reformkísérletekre, a filozófiai-kulturális megújulásra, a „marxizmus reneszánszra” stb., amelyek háttérében az SZKP XX. és XXII. kongresszusa állt. Vizsgálódásunk szempontjából fontos az 1961-ben, a XXII. kongresszuson elfogadott új elméleti pártprogram, amelyben a „kommunista társadalom mint a társadalmi öngazgatás rendszere” jelent meg. Noha Hruscsov reformjai nem voltak szinkronban az elmélettel, mégis újra megnyílt a szocialista perspektíva a filozófiai gondolkodás

egy absztraktabb szintjén. Mindenekelőtt Lukács Ontológiájában az *alternatíva* fogalmának a teoretikus megalapozására gondolok.

Lukács Marx közismert gondolatából indult ki, miszerint „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon választott, nem maguk választotta... körülmények között...”, majd hozzátette, hogy „nincsenek nem konkrét alternatívák, ezek sohasem választhatók el [...] hic et nunc-juktól.”²⁴ Tehát az alternatívák „okszági láncot hívnak létre”, miközben a cselekvőknek minden konkrét történelmi szituációban konkrétan kell számba venniük a lehetőségeket. Ezt Lukács – akárcsak Deutscher – Leninnek az 1917-es forradalomban játszott szerepével illusztrálta. Ugyanis a történelmi alternatívák „megoldódásának” inhere ns mozzanata, hogy egy adott korszakban a társadalom és az egyén mennyiben rendelkezik az alternatívák felismerésének képességével.

Itt jegyzem meg, hogy e tekintetben Deutscher Sztálint és Trockijt úgy is szemügyre vette, mint történelmi alternatívák megtestesítőit. A fő történelmi személyiségeken keresztül látjuk az egymásba fonódó alternatívák felbukkanását, majd szétesését, és végül a megvalósuló bonyolult történelmi folyamat keretei között valami újnak a létrejöttét. Viszonylag (!) könnyű a történésznek eljárnia, amikor Sztálin bűncselekményeit kell leírnia és elítélnie, de sokkal nehezebb dolga van, amikor e szituáció létrejöttének bonyolult folyamatait rekonstruálja a dokumentumok, források tükrében. E történelmi rekonstrukció módszeréhez fontos Lukács intelme: a gondolkodás történetében egyfajta „hamis antinómia” jött létre: „az egyik oldalon történelmi relativizmus, a másikon a logikai-rendszerező dogmatika”.²⁵ Nos, Deutscher – számos korabeli és mai kritikusával ellentétben – a relativizmus szküllája és a dogmatika karúdbisze között igazán jól hajózott: Lukács kifejezésével, mindig a „folyamatszerűség” irányába igyekezett tájékozódni. Ennek igen fontos illusztrációja, ahogyan Deutscher *A lefegyverzett prófétá*-ban az 1923-ban megszerveződött baloldali ellenzék tevékenységét vizsgálta. Tulajdonképpen az öt évvel későbbi sztálini fordulattal való összefüggésben értelmeződik a baloldali ellenzék politikája. Végző soron, Deutscher a sztálini személyi diktatúra kialakulását úgy rekonstruálta, mint a különféle, rohamosan összeszűkülő alternatívák eliminálódásának folyamatát.²⁶

Trockij és a baloldali ellenzék *antibürokratikus* („munkásdemokrácia”) politikai küldetésében és az erőltetett iparosítás, az „eredeti szocialista felhalmozás” (Preobrazsenszkij) egyidejű meghirdetésében tárul fel a kibékíthetetlen ellentmondás.²⁷ „Trockij különös végzete abban állt, hogy még amikor hadat üzent a bürokrácia politikai elbizakodottságának és arroganciájának, akkor is meg kellett próbálnia ráébreszteni a bürokráciát »történelmi küldetésére«. Amikor az eredeti szocialista felhalmozást szorgalmazta, akkor éppen erre akarta a bürokráciát rávenni. Ám ez a tökefelhalmozás az adott körülmények között aligha volt kibékíthető a munkásdemokráciával. Nem volt elvárható, hogy

a munkások önként lemondjanak a „bérük feléről” az állam javára, ahogyan Trockij igyekezett rábírní őket, hogy ezzel járuljanak hozzá a nemzeti beruházáshoz. Az állam a „bérek felé” csak erőszakkal tudta elvenni, de ennek érdekében a munkásokat meg kellett fosztani minden tiltakozási eszközüktől, és fel kellett számolni a munkásdemokrácia utolsó maradványait is.”²⁸

Tulajdonképpen Deutscher ezt az ellentmondást már a forradalom periódusában felismerte éppen Leninnel kapcsolatban: már Lenin szembesült a forradalmi öngazgatás céljai és a bürokratikus elnyomó állam valósága közötti ellentéttel.²⁹ Lukács György pedig az orosz forradalom „korlátozottságát” a forradalom és a Szovjetunió fejlődésének „nem klasszikus jellegéből” vezette le.³⁰ Vagyis nem egyszerűen a „félperiféria” gazdálkodási és kulturális lehetőségeinek korlátairól, az „egyenlőtlen fejlődésről”, a tekintélyelvű hagyományról és a Szovjetunió világrendszeren belüli – gazdasági, politikai és katonai értelemben vett – izolálódásáról volt szó. Hanem mint következményről, arról, hogy „szétesőben” volt a gazdálkodás-termelés és a demokrácia fogalmi egysége. Pedig a „kelet-európai” (benne a szovjet) marxizmusban már Plehanovtól kezdve (valójában Marxtól) a felhalmozás, a gazdálkodás, a termelés módja magában foglalta a politikai demokrácia kérdéskörét, hiszen az utóbbi az előbbi mozzanata. Később Mészáros István ezt a tényállást az „érdemi demokrácia” (substantial democracy) fogalmával írta le.³¹

1956 és a szocializmus

1956-ot követően az antisztálinista marxizmus minden irányzatának legmélyebb gyakorlati kérdése az volt, hogy miképpen lehet ezt az egységet, a gazdálkodás és a demokrácia egységét helyreállítani. Szerzte a világon, az antisztálinista kommunista baloldal számára úgy tűnt, hogy 1956 munkástanácsai ezen egység megteremtésének szervezeti kísérletei. Ez volt az „'56-os miniszter”, Lukács és számos más gondolkodó elméleti munkásságának gyakorlati tétje végig a 60-as években, noha 1956 eseményeinek hatása alatt a magyar párhivatalnokok, Kádárral az élen, – természetesen – más paradigmában gondolkodtak a *szovjet fegyverek védőszárnyai alatt*. Míg Lukács 1956 munkástanácsai kapcsán az 1917-es orosz munkástanácsokra asszociált,³² a hivatalos pártálláspont a munkástanácsok ellenforradalmi szerepét hangoztatta. 1956 az elméleti problémát nagyon is a gyakorlati kérdésekre állította át. Ám Isaac Deutscher '56 kapcsán (is) a radikális baloldali értelmiség egy részétől éles bírálatokat kapott. Ezeket a bírálatokat kevésbé elméleti, mint inkább politikai ihletettségű kritikáknak foghatjuk fel. Tony Cliff egyenesen a sztálinizmusnak való behódolásként, „kapitulációként” értékelte újabb munkáit.³³ J. Jakobson pedig 1965-ben Deutschert, aki

a kapitalizmus visszaállításának veszélyét az '56-os felkelésben felbukkanó Mindszenty-jelenséggel illusztrálta, egyenesen az „apologéták” közé sorolta.³⁴ Számos baloldali szerző ma is berzenkedik Deutscher felfogásától, még mostanság is Deutscher sztálinizmussal való „megbéküléséről” írnak; „a deutscherizmus a vigasz elmélete” volt.³⁵ Deutscher esetében valójában inkább arról volt szó, amiről J. Ebel írt ezzel kapcsolatban: *reményekről*. A Nagy Honvédő Háború és a XX. kongresszus után a kommunisták nehezen fogadták el, hogy a főnixmadár csak a legendában létezik. Deutscher történeti koncepciójából egyértelműen fakadt, hogy – mint lehetőség – a sztálinista fejlődéssel szemben alternatívaként ott kísért a kapitalizmus visszaállításának réme. Noha mint J. Ebel megjegyezte, a történelmileg meghaladott forma visszatérésének valódi tartalmáról nem alakíthattak ki világos képet, de hiszen, tehetjük hozzá, jóval később is sokan eltévedtek a megítélésben.³⁶

Azóta a történelmi vizsgálatok, mindenekeelőtt az 1956 szocialista tendenciáját reprezentáló munkástanácsok dokumentumai bizonyítják, hogy maguk a munkástanácsok mindegyike két irányú elhatárolódást tartott fontosnak, a fejlődés két irányú veszélyére figyelmeztetett 1956. október 23. és november 4. között: a tőkés és a sztálinista restauráció egyidejű veszélyére. Hiszen a munkástanácsok gyakorlatilag összes dokumentuma tartalmazta, hogy a gyárakat és a földet a kapitalistáknak és a földesuraknak vissza nem adják.³⁷ A kapitalizmus visszaállításának lehetőségét Deutscher – nem logikátlanul – alapjában az euroamerikai NATO-háttérrel kapcsolta össze. Másfelől ezek a dokumentumok a kommunisták hezitáló részét igyekeztek megnyugtatni afelől, hogy a felkelés általuk reprezentált alapvető iránya nem a kapitalizmus visszaállítása felé megy. Tehát a munkástanácsok a sztálinizmus és a kapitalizmus közötti „harmadik utat” képviselték, aminek – mint látni fogjuk – közvetlenül „formációelmélet” következménye, jelentősége lett. Értékeljük bárhogyan a magyar felkelés történelmi jelentőségét, egy dolog vitathatatlan: nem hagyta érintetlenül a szovjet és a kelet-európai rendszerek jövőjét általában. Elkerülhetetlenül fel kellett tenni a trockiji kérdést: „Mi a Szovjetunió és merre tart?” Vagyis 1956 kikezdte a sztálini társadalmi formaelméletet, amely a sztálini diktatúrát a szocializmus fényével világította meg. Ennek hatására, és persze nem függetlenül a nyugati baloldali fellendüléstől, az antiimperialista-antikolonialista harc pozitív hatásától, át kellett gondolni a szocializmus perspektíváit világméretben is.

Magyarországon Tökei Ferenc sinológus és filozófus, Lukács György és követői (Budapesti Iskola néven is szokás őket emlegetni)³⁸ a döntő elméleti kérdéseket feszegették, amelyeket Jugoszláviában a Praxis-kör, Lengyelországban Kołakowski, Kuroń és mások, Csehszlovákiában a reformmozgalmak aktualizáltak. Vagy utalhatunk éppen a szovjet fejlődés belső alternatíváinak vizsgálatát elvégző W. Brus,

lengyel közgazdász magyar nyelven is olvasható munkájára, vagy Szamuely László *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok* c. művére (1971). Aligha tévedek, ha egy új szocializmus filozófiai meg-alapozását mindenekelőtt Lukács *Ontológiájában* és *Demokratisierung Heute und Morgen-jában*, valamint Marx társadalmi forma-elméletének Tőkei Ferenc által elvégzett rekonstrukciójában látom. Lukács az Ontológiában maga is nagyon fontosnak nevezi az „ázsiai forma” marxi fogalmának e rekonstrukcióját,³⁹ amely potenciálisan az antikolonialista harc elméleti alapjait is nagy mértékben differenciálta, s léket vágott az Európa-centrikus marxizmus gondolkodásmódján.

Nyugaton az elméleti perspektívákat az 1960-as évekig lényegében a II. világháború előtti viták és koncepciók határozták meg. A nem kommunista párti nyugati baloldaliak, gyakran marxisták körében is az *államkapitalizmus*ról szóló elgondolás mint a szovjet fejlődést leíró elmélet volt a legnépszerűbb 1929 és 1941 között. Ám ez az unilineáris séma jól illeszkedett a korszak „vulgármaterialista” légkörébe, amely öt társadalmi forma (ősközösség, rabszolgaság, feudalizmus, kapitalizmus, kommunizmus) egymást követő kronológiai sorrendjéből indult ki, és attól el nem távolodott.⁴⁰ Az államkapitalizmus-elméletet 1947-ben Tony Cliff megújította (és egész mozgalom szerveződött rá), amely a tulajdon kérdését szembeállította a hatalom kérdésével.⁴¹ A Tőkei Ferenc által – filológiaiilag is hitelesen – rekonstruált marxi társadalmiforma-elmélet az ilyen típusú szembeállítások meghaladására is irányult. *A szovjet rendszer jellegének* kérdése a társadalmi forma *egészének* kérdéseként merült föl, amely lényegét tekintve az állami, a magán- és a közösségi tulajdon egymáshoz való viszonyának történelmi sorsáról szólt.⁴² A sztálini korszakban kanonizálódott vulgármarxizmus a 30-as években kiiktatta az ázsiai termelési mód (ÁTM) elméletét és historiográfiáját.⁴³ Később Nyugaton az ÁTM Wittfogel közreműködésével, vulgarizálásával ismét politikai „magyarázó elméletté”, a politikai harc direkt eszközévé vált a „keleti despotizmus” ellen a Szovjetunióban. Az elmélet elterjedtségére utal, hogy a 80-as évek közepén még Ernest Mandel is felkarolta.⁴⁴

Összefoglalóan: az ÁTM fogalmi rekonstrukciója több dologról szólt egyidejűleg. Először, leszámolt a történelem, a társadalmi formák egyenes vonalú fejlődésének képzetével. Továbbá, kiderült, hogy a szocialista forradalom után nem feltétlenül a szocializmus és a kommunizmus megvalósulása következik be, amennyiben Marx és Lenin „háromlépcsős” (átmeneti korszak, szocializmus, kommunizmus) fejlődési elgondolásától eltérően alakul a történelem, és megreked az állami tulajdon, az állami gazdálkodás valamely fokán. Valami más társadalmi forma jött létre, mint ahogyan az az elméletben szerepelt. Deutscher már Sztálinról szóló könyvében is feltette a kérdést: vajon *szocializmus volt-e a sztálini Szovjetunióban*, ahogyan azt az 1936-os szovjet alkotmány (is) deklarálta. Vagy valami más társadalmi forma

jött létre „a szocializmus egy országban”-jelszó jegyében, amely jelszó elméleti „monstruozításáról” aligha írtak jobb tanulmányt, mint amelyet 1976-ban a *New Left Review*-ban⁴⁵ Sartre írt, aki igen nagyra becsülte Deutscher munkásságát. Továbbá Tőkei tisztázta, hogy az állami tulajdonnak (is) milyen különböző formái lehetségesek a különböző történelmi időkben, noha bizonyos összefüggéseik egyetemlegesen is megállapíthatók. Világos, hogy az állami tulajdon szerkezete és funkciója a kapitalizmusban és minden más formában különféleképpen működik. És felvetette a fő kérdést, hogy mi lehet az állami tulajdon sorsa a különböző termelési módokban, s hogyan alakulhat át közösségi tulajdonná a kommunizmusban, amely rendszer a történelem egyik lehetősége csupán.⁴⁶

1989 vs 1968

Hogy a kommunizmus csak egy *elvolt* lehetőség a történelemben, azt valójában csupán 1989-ben értettük meg a maga teljességében.⁴⁷ Ez akkor is igaz, ha 1968 Kelet-Európa számára két alapvető dolgot jelentett: gazdasági reformok és Csehszlovákia megszállása. Mindkettő a szocializmustól távolított, nem pedig közelített bennünket, de mindkettő a szocializmus nevében történt. Magyarország e tekintetben (is) tükrözi a történelmi szituáció alapvető ellentmondásait. Gazdasági reformok, azaz a tervgazdaság átalakítása: decentralizálás, anyagi érdekelttség, piaci ösztönzők bekapcsolása. Másfelől viszont a politikai reformok elodázása, a „szocialista demokrácia” kiüresítése. Lukács hiába kürtölte világgá, hogy a gazdasági reformok *önmagukban*, a termelés és a fogyasztás demokratizálása, a szükségletcentrikus gazdálkodás megteremtése, a termelői osztályok részvétele nélkül a polgári átalakulás meghonosodását, a „fogyasztói társadalom”, a rekapitalizáció útját kövezi ki. *Tertium datur* – a sztálinizmus és a kapitalizmus között – írta. 1968 „világforradalmának” (Robert V. Daniels) veresége, az „ellenforradalom” hamar megmutatta, hogy a kapitalizmus új fejlődési fázisa, a *neoliberalizmus*, a globális világrend a maga transznacionális kapitalizmusával, informatikai technológiájával, a tőke szabad áramlásával a kis államok gazdasági legyengítését és a rendőrállami eszközök megerősödését, a szocialista kísérletek eltiprását involválta. Mindez Thatcher és Pinochet nem titkos „üzenetében” benne foglaltatott már a 70-es évek elején.

Az elméleti irodalom történetében is tükröződik, hogy az „alternatíva” Kelet-Európa bármely régiójában a fejlődés elvontan három lehetőségét rejtette magában. Az egyik fejlődési útként a status quo megőrzése kínálkozott, a másik út a kapitalizmus visszaállítása, a rendszer szocialista irányú átalakítása, a harmadik út. A csehszlovákiai eseményekben, a magyar „új gazdasági mechanizmusban”, majd a

lengyelországi Szolidaritás mozgalomban és a jugoszláv átalakulásban (a piac és az öngazgatás szervesen keverékében) mindhárom lehetőség manifeszt módon ott munkált. Természetesen a Szovjetunióban is látenszen jelen volt az *alternatíva*, még akkor is, ha Hruscsov nem értette azt. Ám 20 évvel később a peresztrojka periódusa tette világossá, hogy a fejlődés e hármas lehetősége nyilvánvalóan nem azonos esélyekkel rendelkezik.

Utaltunk rá, hogy Lukács György 1971-ben úgy halt meg, hogy a „marxizmus reneszánszának” szellemében a magyar gazdasági reformokat a társadalmi önszerveződés erősítésével, a munkástanácsi demokráciával kívánta részben ellensúlyozni, részben kiteljesíteni.⁴⁸ Ám a kommunista pártokban, az MSZMP-ben „klasszikus” fokon a „dogmatikusok” és a „revizionisták” 1988-ig a fő dologban mindig kiegyeztek: a szocializmus „megjavítását” piaci reformokkal kívánták elérni az egypártrendszer és saját hatalmuk keretein belül.

E fejlődés antikapitalista kritikusai – párton belüliek és kívüliek – már a 70-es években elköteleződtek a rendszerkritika mellett. Filozófiai értelemben és szimbolikusan mondom, az alternatívát kimunkáló – bár számos tekintetben, így például a „tudathoz fellebbező”, vagy a munkamegosztás kérdésének megítélésében „taktikai” engedményeket tevő⁴⁹ – Lukácstól indultunk (*Demokratisierung*, 1968) és a szocializmus filozófusáig, Mészárosig jutottunk (*Beyond capital*, 1995).⁵⁰ A lukácsi hagyományból érkező marxisták többsége a kommunista-szocializmus, a munkás-öngazgatás felől építkezve jutottak el végül a rendszerváltás liberális elfogadásáig, sőt támogatásáig. Ám a 80-as évek legelején Heller, Fehér és Márkus már az emigrációból, *A diktatúra a szükségletek felett* sokat mondó címmel publikált munkájuk előszavában még azt írták: „Mi mind a hárman meg vagyunk győződve, hogy ma a világnak nem kevesebb, hanem több szocializmusra van szüksége”⁵¹

Ugyanebben az évben, 1983-ban Bence György és Kis János *A szovjet típusú fejlődés marxista szemmel* című könyvükben a közösségi és csoporttulajdon, a munkás-öngazgatás megvalósításán keresztül javasolták az állami tulajdon betonfalának lebontását.⁵² Majd azt követően, hogy a 80-as évek közepén, a lengyelországi Szolidaritás szakszervezetben, vereséget szenvedett a munkás-öngazgatás irányzata, Magyarországon is hirtelen megcsappant a száma azoknak, akik a munkásmozgalom, a szocializmus mint *tertium datur* megvalósításáról gondolkodtak. Az *Eszmélet* folyóirat előtörténetéhez tartozik a régi rendszer méhében, az új öngazgatói szocializmus filozófiai, történeti és részben politikai megalapozásának egy másik típusú kísérlete.

A „létező szocializmus” alapszerkezetéről és annak meghaladásáról elmélkedve, a 80-as évek első felében konkrétabb analízisek is születtek. Az öngazgatói szocializmus egyik első élharcosa, Tütő László abból indult ki, hogy az elkülönült társadalmi szférákat a társadalomszerveződés új, önkormányzati formája váltja fel, ami nem pusztán

öntörvényű piaci és politikai-hatalomtechnikai stb. racionalításra épül, hanem átfogó ésszerűségből indul ki. Ebben a felfogásban a társadalmi önszerveződés a „szocializmus iskolája”, ezért nem meglepő, hogy az államszocializmus korának elméleti irodalmában „a különböző önkormányzati, öngazgatási törekvések ismét felbukkantak. Újra megfogalmazódik, hogy mind lakóhelyi, mind munkahelyi szinten szükséges a döntéshozatal és a feladatvégzés egyesítése: a különböző intézmények önfinanszírozó módon történő működtetése. Eszerint, az érdekeltek maguk határozzák meg igényeiket és ezek kielégítéséről autonóm lakossági, illetve dolgozói feladatvállalás formájában maguk gondoskodnak.”⁵³

Azonban 1968 veresége Kelet-Európában, egyre inkább a polgári alternatíva kimunkálása irányába nyomta a rendszerkritikai ellenzék. Bár Nyugaton nem kevesen, mégis szintén csökkenő számban voltak azok, akik mint Isaac Deutscher vagy Mészáros István, Rudi Dutschke vagy Frantz Fanon, Ernest Mandel vagy Chris Harman, a *New Left Review* vagy a jugoszláv *Praxis-kör*, Đjilas vagy Rudolf Bahró az „elagott” „kommunizmus”⁵⁴ helyén egy új szocializmust tétéleztek fel reális alternatívaként a Szovjetunióban, Kelet-Európában. Azonban – új mozgalmak meggyökeresedése híján – nem volt helyi és globális gazdasági koncepció, amely a kapitalizmus ideológusai számára komoly kihívás lett volna Kelet-Európa vonatkozásában. Nem is szólva a hivatalos kommunista pártokról, amelyek a rendszer napi menedzselésének problémáiba temetkeztek Keleten és Nyugaton egyaránt.

Kelet-Európában sem tudták a hivatalos kommunisták, hogy mit kellene tenniük, mivel már régen „elfelejtették történelmi hivatásukat”. Amikor Lukács az *Ontológiában* Lenin szemére vetette, hogy „túlságosan kizáró módon és túlságosan feltétel nélkül az ideológia forradalmasítására összpontosít, és éppen ezért ezt az ideológiát nem

Krausz Tamás Londonban

irányítja elég konkrétan a forradalmasítandó tárgy, a tőkés gazdaság megváltoztatására”, csak részben és feltételes volt igaza.⁵⁵ Ugyanis az ideológia ilyen uralmának nemcsak az elmaradottság volt az oka, „minthogy analfabéták vagyunk”. Hanem az is, amire Deutscher gyakran utalt, és amivel korábban Lukács maga is számot vetett, hogy tudniillik a politikában mindig meg kell mondani a „következő lépést”. Lukács éppen ezért támogatta a 20-as évek közepén az elméleti szempontból elfogadhatatlan jelszót, „a Szocializmus egy országban”-t, amelyet Deuschertől Sartre-on át Mészárosig a marxisták sokasága „bombázott szét”. Lukács azonban a 60-as évek reformfolyamata felől szemlélte a dolgokat, amikor végre a *szocializmust* mint gyakorlatot kellett volna napirendre tűzni. Ahogyan fogalmazott: „Ha meg akarjuk újítani ezt a gyakorlatot, pótolnunk kell, amit Lenin elmulasztott: fel kell mutatni azokat a gazdasági alapokat, valamint fejlődési tendenciákat, amelyek itt – és csak így itt – lehetővé teszik, hogy végre megvalósulhasson a burzsoá-citoyen kettősség leküzdése...”⁵⁶ Hát ez az, ami nem történt meg.

Még Lenin idején a *szocializmus* „gazdasági alapjait” leginkább az álmósított, de potenciálisan társadalmasítandó gazdaságban mutatták fel. Deutscher is keveset szólt arról, Lukács sem igen emlegette, hogy a szocializmus ugyanakkor nagyon is megjelent a 20-as években, mint közvetlenül társadalmi gazdálkodási mód, mint termelői és fogyasztói közösség, – egyszóval mint önkéntes társult-szövetkezeti szektor (*kommuna, artyel*) is.⁵⁷ Ezt nevezte Lenin „a szocializmus szigetének”. Ez a „sziget” mind a tulajdon- mind az elosztási és munkamegosztási viszonyok terén eltért a másik két szektortól, a magán- és állami szektortól. A probléma éppen az volt, hogy ez a „sziget” a 20-as évek végén a sztálini fordulat tengerében elsüllyedt (hogy minden adandó alkalommal, minden válságszituációban különböző időben, különböző helyeken újjászülessen a világ különböző tájain). Tehát itt nem pusztán történelmi emlékről van szó, hanem a társadalmi önkormányzás első formáiról, amelyek utódait még a neoliberais világrend sem tudta teljesen elpusztítani. Mi Magyarországon ezeket a szövetkezeti formákat, a termelési demokrácia valóban szocialista csírait igyekeztünk feltárni a 70-es évektől. (Oroszországban a specifikus helyzet következtében erre csak jóval később kerülhetett sor.) Mégpedig egy olyan rendszerben tettük ezt, amelynek legitimációs ideológiája formai értelemben nem zárhatta ki a munkás-önigazgatás gondolatát,⁵⁸ noha a rendszer a gyakorlatban megsemmisítette azt.

Már elhunyt barátunk, Szabó András György e rendszer lényegét fogalmilag meghatározandó, Marx egy terminológiáját rekonstruálta: az államszocializmus fogalmát.⁵⁹ Az államszocializmusról szóló vita régebbi, mint maga a valóságos történelmi kísérlet.

1. Az államszocializmus alapjában a sztálinista fejlődés leszármazottja, bukása a belső ellentmondások következménye. A rendszer

fejlődéstörténetében gyakorlatilag semmiféle előremutató elem nem található, ugyanolyan távol áll tőlünk, mint a fennálló kapitalista rend.

2. Az régi szocializmus minden hiba ellenére folytatható fejlődés, megtagadása a fennálló uralmi rendet szolgálja a maga legitimációs ideológiájában, ezért a múlt alapján pozitív elemeit meg kell védeni az antikapitalista tradíció megőrzése érdekében. A bukás alapján az imperialista ármány és az árulás eredménye.

3. Az államszocializmus egy meghatározott történelmi konstelláció eredménye, s mint ilyen, megismételhetetlen. Bukása alapján belső okok következtében állt elő, de a rendszer fejlődéstörténetében számos olyan kulturális-szellemi és szociális elem halmozódott fel, amely a jövő számára feltétlenül megőrzendő hagyomány. Ezek közé tartozik a társadalmi öngazgatás elméleti és gyakorlati hagyománya.

Ez a fogalom egy össze nem békíthető ellentmondásra, különne-mű oldalakból álló jelenségegyüttesre, hibridre utal, amely a 89-ben megbukott rendszernek a lényegét tárja fel. Ugyanis a hagyományos állam és a(z) elméleti értelemben vett) szocializmus két egymással diametrálisan szemben álló fogalom. Egyfelől a rendszer nem tudott kilépni, „lekapcsolódni” a világgazdasági rendszeréről, annak munkamegosztási struktúrájáról. A centrumrégió függésében keletkezett és részben létezett, sőt, egyes történelmi időszakokban (katonailag vagy gazdaságilag) ez a környezet el is akarta pusztítani.

A rendszer⁶⁰ felszámolta a profittermelést, a magántőke felhalmozódását, illetve annak struktúráit, a kapitalista pénz- és piacgazdálkodást. Az államszocializmus kétségtelenül a többletmunka kisajtolásának politikailag és szociálisan motivált rendszereként működött.⁶¹ Az államszocializmusban a tőkés piacgazdálkodást – a burzsoázia és intézményeinek kisajátítása mellett – az állami tervezés és elosztás különféle formái helyettesítették. Egy új, társadalomtörténetileg még feltárandó,⁶² a hagyományos munkamegosztás által determinált specifikus osztálytársadalom jött létre. De ebben a társadalomban – az Alkotmány szerint – az állami tulajdon *per definitionem* nem volt sem örökölhető, sem adható-vehető. A rendszer – tükrözve eredetét és forradalmi legitimációját, szinte egész története idején – igen változó és, paradox módon, ideológiai harcban állt a kapitalista piacgazdasággal, a privilegizált bürokráciával (!), amelynek felső rétegei az állami tulajdon fölötti rendelkezést gyakorolták.

Ezzel (is) a rendszer „elkonspirálta” valódi lényegét, nevezetesen azt, hogy antikapitalista jellegzetességei ellenére fenntartja a társadalmi egyenlőtlenségek és hierarchiák egész sorát, amelyek a nyugati társadalmakat is jellemezték. De bárhogyan nevezzük is a rendszert, az alapp probléma – „minden konspiráció” ellenére – az első perctől kezdve arról szólt, hogy a nacionalizálendő, államosítandó tőketulajdon, tőkevagyon, majd a létrehozott állami tulajdon, miképpen társadalmasítható. A „konspirációnak” megfelelően, mind a sztálinista

elméleti hagyományban, mind a polgári közgazdaságtan elméleteiben az államszocializmus állami tulajdonát *közösségi, kollektív tulajdonnak* nevezték és nevezik, meghamisítva ezzel a valóságos tényállást.⁶³ A „szocializmusba vezető átmeneti korszak” fogalma azért nem adekvát, mert éppenséggel lezárultak azok utak, amelyek „kivezethettek” volna a szocializmusba, az önkormányzó társadalomba.

Éppen ezért sem érhetett bennünket váratlanul 1989 mint „konzervatív forradalom”, amelynek reakcionárius jellege megfelelt a kelet-európai fejlődés összes sajátosságának.⁶⁴ Akárcsak Isaac Deutscher vagy Lukács a maga idején, mi sem sietettük a rendszer átalakítását, amelyet a „történelem” a világrendszer félperifériáján jellemző oligarchikus és etnonacionalista „genszterkapitalizmus” felé terelt.

Mégis, a rendszerváltás társadalmi-politikai tartalmát a nyugati baloldalon is, a szélsőbaloldaltól a szociáldemokráciáig bezárólag, sokan félreértették, félreértelmezték. Közismert, hogy 1989-ben Ernst Mandel barátunk egyenesen egy új szocialista forradalom lázában égett,⁶⁵ bár tegyük hozzá, később volt ereje álláspontjának felülvizsgálatára. A legtipikusabb magyarázat az volt, amely „kiigazító” (rectifying) forradalomként magyarázta az eseményeket, amelyek egy illúziótól viszik vissza az embereket a polgári demokrácia világa felé, mintha egy új utalérő fejlődés kapujában lettünk volna.⁶⁶

Amit mi közelről láttunk Budapestről Moszkváig, Moszkvától Varsóig és tovább, az arról tanúskodott, hogy áldatlan és vad harc zajlik a társadalom feje fölött a hatalom és a tulajdon újrafelosztása körül a helyi elitnek különböző frakciói és a tőke globális megtestesítői között. Úgy véltük, ennek az egésznek nem lehet más vége, mint újfajta etnonacionalista, tekintélyuralmi rezsim berendezkedése a régióban.⁶⁷ A rendszerváltó elitnek mind az ellenkezőjéről akartak meggyőzni bennünket; méghozzá két egymással összefüggő kérdésben. Az egyik, hogy nem fontos a tulajdon kérdése, a munkásokat csak a jó bér érdekli. A másik kérdés a demokrácia kérdése volt. Bevezetjük a jogállamot, de a munkahelyeket a tőke ellenőrzése alá helyezzük. Egyik szavukkal csapták agyon a másikat. Két dolgot tudtunk és a tudást elmélyítettük: a tulajdon⁶⁸ a kérdések kérdése, mert egyszerre szól a termelésről és a fogyasztásról, a munkanélküliségről és a társadalmi méretű kirekesztettségéről... A tőke nem a terek és utcák elfoglalásáról fél, hanem a munkahelyekéről... Ott nem ismert kompromisszumot: se munkástulajdon, se munkahely, se demokrácia. S mindezt a *Nyugat utalérésének* bornírt ideológiája alá helyezték, még az sem zavarta őket, hogy ezt Sztálin találta ki. Ennyit arról, hogy kinek s miről voltak illúziói...

Mi sosem felejtettük el, hogy a társadalmi öngazgatás gazdag történelmi tapasztalatokkal rendelkezik a régióban, és nem véletlen, hogy az ilyen kísérleteket a tőkének és a hatalomnak '89-ben is le kellett vernie. E téren a szovjet, a magyar és a lengyel tapasztalatok,

éppen a munkástanácsokkal kapcsolatban, 1989-ben is relevánsak.⁶⁹ Úgy gondoljuk, az emberiség számára nincsen más kiút a kapitalizmus strukturális válságának gyógyíthatatlan rendszeréből. A feladat, amelyre vállalkoztunk oly sok évvel ezelőtt, új feltételek között, de itt áll előttünk. Az új kapitalizmus még a régi államszocializmust számos országban alulmúlja, ami a népek szemében való lejáratódásának elkerülhetetlen része. Hogy mindez mikor tör át, megjósolhatatlan. De egy dolgot tudunk Lenintől, Deuschertől, Lukácstól és saját magunktól: a számos kudarc ellenére az a remény nem konzervatív és nem reakciós, amely nem ellenállja a megértés és a megváltoztatás útját, hanem ösztönzi és vonzóvá teszi. Ezt a reményt ne öljük meg.

Jegyzetek

- ¹ Ebből a szempontból érdekes és jellemző az egykori dogmatikus kommunista, a liberálisokhoz, majd a Fideszhez csatlakozott Kun Miklós (Kun Béla unokájának) *Utószava*, amelyet Deutscher Sztálin-könyvéhez írt, s amely jól tükrözi az „átállók” lélektanát. Persze, ez a jelenség Európa-szerte jól ismert, elegendő, ha csak néhány francia történészre gondol az ember. David Horowitz esete az egyik szélsőségből a másikba való átesés klasszikus példája, ami a maga radikalizmusával alighanem Isaac Deutscher is meglepte volna.
- ² I. Deutscher: *Sztálin. Politikai életrajz*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. Megjegyzem, jelen sorok szerzője az 1988-ban megjelent hasonló című könyvében már támaszkodhatott Deutscher munkájára, beleértve a könyv orosz kiadását is.
- ³ Lásd *Eszmélet* 111. sz. (2016. ősz), 158–169.
- ⁴ Az interjút a hamburgi televízió adta 1967. július 23-án, amelyet először a *New Left Review* január-februári számában publikáltak.
- ⁵ Mint maga mondta élete vége felé, van egy „befejezetlen, kétkötetes tanulmány Leninről és a leninizmusról”, s utalt nagy tervére, egy Lenin-biográfia megírására. Az első fejezet teljesen elkészült, és publikálták is, „Lenin gyermekora” címmel: *Lenin's childhood*, Oxford University Press, 1970. <http://www.socialiststories.com/liberate/Lenin's%20Childhood%20-%20Isaac%20Deutscher.pdf>
- ⁶ *New Left Review*, uo.
- ⁷ Megemlítem Gareth Dale nem régen megjelent könyvét Polányiról: *Reconstructing Karl Polanyi. Excavation and Critique*. London, Pluto Press, 2016.
- ⁸ Isaac Deutscher: *Marxism in Our Time* (1965) First Published: This is an edited transcript of a lecture given in February 1965 at the London School of Economics. In: *Marxism in our time*. Edited by Tamara Deutscher, Berkeley, CA, The Ramparts Press, 1971, 15–31.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ David Horowitzról, Deutscher életrajzírójáról van szó, aki az USA-ban „megért” egy liberális propaganda-alapítvány lágy ölére.
- ¹¹ Isaac Deutscher: *Az orosz forradalom és a zsidókérdés*. In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Fejlődés-Tanulmányok. Budapest, ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985. 269–277. Bánfalvi Csaba: Isaac

- Deutscher portréjához. *Filozófiai Figyelő*, 1985. 4. sz. 55–64. Az első publikáció magyarul 1983-ban szamizdatban jelent meg: Isaac Deutscher: Korabeli krónika Sztálin halálától Malenkov bukásáig, 1953–1966. In: *Adalékok Kelet-Európa történetéhez*. II. Budapest, Független Kiadó, 1983 (stencilezett kiadvány).
- ¹² Isaac Deutscher: *A befejezetlen forradalom*. É. n., h. n. [Budapest, Kossuth Kiadó, zártkörű használatra megjelentetett kiadványok, 11. kötet.]
- ¹³ A lengyel szamizdat adatbázis szerint, 1976 és 1989 között semmi nem jelent meg tőle, ám 2007 és 2010 között a Varsói Egyetem Filozófiai Karán öt könyvét is kiadták lengyelül. (Mitrovits Miklós szíves közlése.) Az orosz szamizdatban sem jelent meg Deutscher-mű: Julija Petrova, a szamizdat történetének kutatója sem fedezett fel deutscheri szöveget 1991 előtt, nem is szólva arról, hogy róla sem jelent meg semmiféle publikáció. Ma már fontos művei közül több is olvasható oroszul.
- ¹⁴ LÖM 45. köt. 355. <https://www.marxists.org/history/etol/newspaper/amersocialist/deutscher02.htm>
- ¹⁵ Ez akkor is igaz, ha kedves tanárom és kollégám, Niederhauser Emil akadémikus legendás *bon mot*-ját idézem: „Ja, kérem, könnyű Nyugaton marxistának lenni”.
- ¹⁶ Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin. Történelmi vázlat*. Budapest, Láng Kiadó, é.n. [1988].
- ¹⁷ Robert Service: *Trotsky. A Biography*. Cambridge, Harvard University Press, 2011.
- ¹⁸ <http://www.lrb.co.uk/v32/n08/sheila-fitzpatrick/the-old-man-in-London-Review-of-Books>, ol. 32 No. 8 · 22 April 2010, és lásd ehhez Tariq Ali recenzióját: <https://www.theguardian.com/books/2009/oct/31/trotsky-stalin-service-patenaude>. De diszkreditálta Service könyvét a *The American Historical Review* is.
- ¹⁹ E tekintetben Rjurik Davidsonnak a deutscheri művet „újraolvasó” recenziója szép és találó írás: <https://overland.org.au/2012/11/on-rereading-isaac-deutscher/>
- ²⁰ John Ebel: *Forging History: Isaac Deutscher and E. H. Carr*. http://www.academia.edu/4091635/Forging_History_Isaac_Deutscher_and_E.H._Carr
- ²¹ Egy fiatal magyar szerző, Bánfalvy Csaba 1985-ben így fogta fel Deutscher történeti műveinek egyik nagyon fontos módszertani érdemét, üzenetét: „Collingwood egyes tanítványaival ellentétben azonban Deutscher elutasítja a történetírás szubjektívizálását. A történelem véletlenszerű mozzanatait nem lehet kiküszöbölni a történelmi események vizsgálatakor, mondja Carr könyvének, a History of Soviet Russia-nak a bírálatakor. Úgy tenni, mintha a történelmet csak a nagy szükségszerűségek mozgatnák, egyenlő azzal, mintha a történelmet eleven lefolyásának elfogulatlan elemzése helyett az elvont elméleti modellekbe gyömöszölnék bele.” Bánfalvy, i. m. 64.
- ²² Vö. John Ebel, i. m.
- ²³ A történetírás e kérdéséhez kapcsolódott mindjárt a rendszerváltás után Vagyim Z. Rogovin moszkvai történész-szociológus: *Bila li alternativa?* Moszkva, Terra, 1992. <http://www.trst.narod.ru/rogovin/t1/ii.htm>
- ²⁴ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. I. Történeti fejezetek*. Budapest, Magvető Kiadó, 346.
- ²⁵ Uo. 413.
- ²⁶ Így a „politikai felhőregió” véres küzdelmei is tükrözik mindezt, hiszen a sztálini személyi diktatúrával szemben 1928 végén, amikor már a baloldali

ellenzék 6-8 ezer tagja börtönben vagy száműzetésben volt (nem szólva hamarosan a „jobboldali ellenzék” tagjainak letartóztatási hullámáról), kevés esély kínálkozott bármilyen fajta „demokrácia” megvalósítására.

<https://rosswolfe.files.wordpress.com/2015/02/isaac-deutscher-the-prophet-unarmed-trotsky-1921-1929.pdf>

Vö.: Isaac Deutscher: *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*. N.Y., Random House, 1965. 375–379, 383. skk.

- ²⁷ Sztálin, aki „végigvitte” a „forradalom felülről” fordulatát, az antibürokratikus harc ideológiai ködfüggönye mögé rejtette, miközben létrehozta a személyi diktatúra politikai feltételeit. Ez természetesen nem azt jelenti, s ezt Deutscher sem állítja, hogy Sztálin ugyanazt csinálta volna, mint amit Trockij javasolt, sőt. De a NEP sajátosságai alapján az egymásnak feszülő szociális és osztályérdekek, az új társadalom létrejöttének belső ellentétei mindvégig ott munkáltak a mélyben.

²⁸ Isaac Deutscher: *Trotsky*: i. m. II. kötet, i. m. 108–109.

- ²⁹ „Lenin tisztában volt az állásfoglalásában rejlő, inherens ellentmondással. Esménye az osztályuralomtól és államhatalomtól mentes társadalom volt, ugyanakkor éppen egy osztály, a munkásság szupremáciáját akarta megteremteni, és új államot, a proletárdiktatúrát létrehozni. A problémát úgy kívánta megoldani, hogy a többi államtól eltérően, a proletárdiktatúrának nem lesz szüksége semmiféle elnyomó kormányzati gépezetre – nem lesz szüksége privilegizált bürokrácia fenntartására, amely »fölébe helyezkedve és vele szembeállva, szükségszerűen elkülönül a néptől«. Állam és forradalom című művében, amelyet a bolsevik hatalomátvitel előestéjén írt, a proletárdiktatúrát államon túli állapotnak, olyan államnak gondolta el, amelyben nincs állandó hadsereg, rendőrség, olyan államnak, »amelyet a harcra kész nép alkot«, nem a bürokrácia, olyan államnak, amely progresszíve feloldódik a társadalomban, és előkészíti saját felszámolását. Innen, ebből a koncepcióból, illetve az orosz forradalom valóságával való ellentmondásból ered az egyetlen, valóban jelentős és kínzó erkölcsi válság, amellyel Lenin valaha szembekerült – az élete végén megtapasztalt erkölcsi válság.”

Isaac Deutscher: Lenin's last dilemma. *American Socialist*, April 1959, 5–7. <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher02.htm>.

³⁰ Lukács: i. m. 380–381.

- ³¹ A marxizmus hagyomány forradalomértelmezésében a demokrácia nem elkülönült politikai követelés, hanem egyben termelési-gazdasági követelés is. Lásd erről Mészáros István: Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia. *Eszmélet*, 107. sz. 5–11. Tütő–Krausz: Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról. *Társadalmi Szemle*, 1984. 7-8. sz.

³² Vö. Krausz Tamás: Előszó, in uő (szerk.): *Lukács és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*, Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, l'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 7–13.

- ³³ <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1963/xx/deutscher.htm> Tony Cliff: *The End of the Road. Deutscher's Capitulation to Stalinism* (1963). Hezennel összevetve Deutscher kicsiny személy. Hiába a dolgozók Budapesten kiontott vére, Deutscher gratulált Hruscsovnak: Deutscher minden kelet-európai népi felkelést elítélt, kezdve az 1953. júniusi kelet-német népfelkeléssel, az 1956. októberi lengyel és magyar eseményekig. Az utóbbit egyenesen ellenforradalomnak nevezte, amely „öntudatlanul visszafelé akarja állítani az órát”. Üdvö-

zólte az orosz tankokat, amelyek eltiporták a munkások tiltakozását: szerinte Kelet-Európát (Magyarországot, Lengyelországot és Kelet-Németországot) a sztálini korszak végén majdhogynem a burzsoá restauráció fenyegette: és csak a szovjet fegyveres erők (vagy annak fenyegetése) akadályozta meg ezt. 1956 kapcsán Isaac Deutscher úgy tette fel a kérdést, hogy szocializmus vagy kapitalizmus. Isaac Deutscher: *Russia, China and the West 1953–1966*. Harmondsworth, Penguin, 1970.

³⁴ Julius Jacobson: *Isaac Deutscher: The Anatomy of an Apologist*. (November 1965). <https://www.marxists.org/history/etol/writers/jacobson/1965/10/deutscher.htm>.

³⁵ Tony Cliff mai követői úgy vélik, hogy a „deutscherizmus a vigasz elmélete volt”. Neil Davidson: Isaac Deutscher: the prophet, his biographer and the watchtower. *International Socialism*. Issue 104. 2004. <http://isj.org.uk/isaac-deutscher-the-prophet-his-biographer-and-the-watchtower/>

³⁶ „Amit sem Carr, sem Deutscher nem tudott megjósolni, és amire tudomásom szerint, egyetlen elemző vagy történész sem volt képes, az az a fejlemény volt, hogy a Szovjetunió és szatellit államai saját maguktól bedőlnek, és hogy a posztkapitalista társadalmak helyén vad gengszterkapitalizmus jön létre vagy születik újjá.” J. Ebel: i.m.

³⁷ Lásd erről: Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Budapest, Aura Kiadó, 1986. Tamás Krausz: On the workers' councils of 1956. In: Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, számi tigrisek. Balogh András 70 éves*. Budapest, ELTE Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. 349–356., és korábban: *The Hungarian workers' councils of 1956*. <http://www.workersliberty.org/node/7200>; magyarul: Az 1956-os munkástanácsokról. *Eszmélet* 72. sz. 32–38. http://eszmelet.hu/krausz_tamas-az-1956-os-munkastanacsokrol/

³⁸ André Tösel a Budapesti Iskola szerepét így foglalja össze: „Munkásságuk két szakaszban bontakozik ki. Az első a marxizmus szociálintropológiába fogazott reformja, mely a politikai liberalizmus számos elemét is magában foglalja; a második pedig a Marxtól való egyértelműbb eltávolodás, aminek eredményeként a csoport tagjai – Mészáros figyelemre méltó kivételével – a marxizmuson kívülre kerülnek.” *Eszmélet* 60. sz. 89–90. http://eszmelet.hu/andre_tosel-az-idos-lukacs-es-a-budapesti-iskola/

³⁹ Lukács ezekkel a szavakkal jellemezte Tőkei Ferenc munkásságát: „Az ázsiai termelési módról, amelyet a sztálini korszak el akart távolítani a marxizmusból és egy üres, kiagyalt, állftólalagos „ázsiai feudalizmus”-sal próbált helyettesíteni, az utóbbi időben, sajnos mindmáig csak magyar nyelven, kítűnő marxista monográfia jelent meg, Tőkei Ferenc sinológus tollából: »Az ázsiai termelési mód« kérdéséhez.” *Ontológia*, II. köt. 836. .Megjegyzendő, hogy a későbbi években Tőkei munkája számos nyelven megjelent.

⁴⁰ Vö. Marcel van der Linden: *Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates Since 1917*. Leiden and Boston, Brill, *Historical Materialism* 57, 2007, 50–51. Kelet-Európában, mindenekelőtt Magyarországon, Lengyelországban és a Szovjetunióban a „kritikai marxisták” körében sem beszélhetünk az államkapitalizmus-teória komolyabb befolyásáról, amely beilleszthetetlen volt a marxi társadalmi formaelméletbe, hiszen a sztálini rendszert profittermelő tőkés piacgazdaságként leírni, amelyben magántulajdonos felhalmozás zajlik egy államburzsoázia javára, egyszerűen empirikus okok miatt nem volt elfogadható érvelés, hiszen a bürokrácia nem örökölhette meg még a dácsáját sem.

- ⁴¹ Vö. erről Linden i. m. 119.
- ⁴² Egyébként az ÁTM kérdésének mint politikai-elméleti kérdésnek a vitája már 1907-ben Leninnek Plehanovval való vitájában felmerült.
- ⁴³ Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1965. és úő: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968. A szovjetunióbeli vitáról lásd: Krausz Tamás: *Pártviták és történet-tudomány*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 162–166. A „tisztogatások” e területen is lezajlottak a 30-as években, ennek esett áldozatul a kitűnő magyar gondolkodó, Magyar Lajos.
- ⁴⁴ Az ÁTM ideológiája mint „harc eszköz” nem közvetlenül Wittfogeltől került be a politika nyilvános terébe, hanem tulajdonképpen még Plehanovtól eredt, aki a cárizmus és az orosz fejlődés specifikumát kívánta a fogalommal illusztrálni a földkérdésről szóló viták során. Ennek felderítéséhez Leninről is le kellett kaparni a legitimációs ideológia hordalékait, kemény rétegét. Lenin egy 1907-ben Plehanovval lefolytatott pártkongresszusi polémiájában ezt az analógiát téves, prezentista felvetésnek nevezte, bár ő maga az ÁTM fogalmát, mint elméleti kategória létezését nem vitatta el. Sőt Lenin volt az első egyike, aki a különféle termelési módok egymás mellett és egymással összeszővődő, történelmileg átalakult formáiról beszélt elsősorban az oroszországi történelmi fejlődés tapasztalatai alapján. Vö.: Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 125–126. Vö. Linden: i. m. 281–282. és Krausz: *Pártviták*, i. m. 174–179.
- ⁴⁵ J.-P. Sartre: i. m.
- ⁴⁶ Már Lenin azt hangsúlyozta, hogy Oroszországban a „szocializmus nem bevezethető”, sokféle átmenetre van szükség az új szocialista „társadalmi gazdaságalkulat”, társadalmi forma megvalósításáig, „minthogy analfabéták vagyunk.” Lásd Lenin írását *A szövetkezetekről* a Pravda 1923. május 26 és 27. számában. LÖM 45. kötet, Budapest, Kossuth Kiadó, 1981. 375.
- ⁴⁷ A rendszerváltás periódusában a következő című tanulmánykötetben: *Válaszúton: Politikai átmeneti korszak? Szocializmus? Kapitalizmus?* (szerk.: Krausz T. és Tütő L., Budapest, ELTE ÁJTK, 1988). Az egyik tanulmány szerzője azzal igazolta a kapitalista fordulatot, hogy a fennálló rendszer valójában prekapitalista – erről mindjárt Wittfogel „keleti stagnálása” jutott eszünkbe.
- ⁴⁸ Lukács 1968-ban írt *Demokratisierung Heute und Morgen* c. írása magyarul nem jelenhetett meg 1988-ig, amikorra már a szocialista alternatívának már befellegzett.
- ⁴⁹ E téren Mészáros István bírálata a megfontolandó kiindulópont; vö. *A tőkén túl*. Harmadik rész. 327–345.
- ⁵⁰ Utóbbi előbbi tanítványaként is 1956-ban az Eszmélet alapító szerkesztője volt, amely két számot élt meg. Mi később a Kapitány házaspárral, Tütő Lászlóval, Havas Ferencsel és másokkal együtt csak megújítói voltunk az ügynek, a 80-as évek elejétől. Az első számunk 1989-ben jelent meg.
- ⁵¹ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadása, 1991. Előszó.
- ⁵² Bence György Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó. Kis János (Mark Rakovski) *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek, 5., 1983: Angolul: *Towards an East European Marxism*. London, Alison and Busby, 1978. Heller – Fehér – Márkus: i. m.
- ⁵³ Tütő L. in: *Válaszúton*, i. m. 209 skk.

- ⁵⁴ Az említett zárt, „bizalmas” pártkiadványok sorozatban megjelent Cohn-Bendit ilyen című könyve: *Baloldali radikalizmus : orvosság a kommunizmus agkori betegségére*. H. n., é. n. [Budapest, Kossuth Kiadó 1970]
- ⁵⁵ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. Prolegomena*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 270–271.
- ⁵⁶ Uo.
- ⁵⁷ Lásd erről Mészáros István kritikai fejtegetését a Történelem és osztálytudat Lukácsával kapcsolatban. Tökén túl. Eszmélet Könyvtár – L'Harmattan, 2009. Beyond capital magyarul II. rész 141-152.o.
- ⁵⁸ Ld. példaként Tütő Lászlóval írt, fentebb hivatkozott cikkünket Leninről a párt központi, elméleti lapjában, a *Társadalmi Szemlében*.
- ⁵⁹ Az államszocializmus” körüli fogalmi vitát, az „átmeneti korszak”, a „politikai szocializmus”, „nyerskommunizmus” stb. külön kötetben foglaltuk össze: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Eszmélet könyvtár, Budapest, Eszmélet Alapítvány – l'Harmattan Kiadó, 2007. (Szerk.: Krausz T. – Szigeti P.) 283.
- ⁶⁰ A társadalmi formaelmélet fentebb jelzett megújítása értelmében a termelés, a felhalmozás, a tulajdon, a hatalom, vagyis a termelési mód fogalmaival viszonylag egységesen leírható egy történetileg konkrét *viszonyrendszer*.
- ⁶¹ Vö. Mészáros István: *A tökén túl*. III. kötet, 172–173.
- ⁶² Felhívom a figyelmet Bartha Eszter úttörő jelentőségű munkájára: *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Oxford and New York, Berghahn, 2013. Az államszocializmus gender szempontú megközelítéséhez ld.: Susan Zimmermann rendszerkritikai elemzését: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism, in *Aspasia. International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and Southeastern Europe* Vol. 4, 2010, 1–24.
- ⁶³ Ezt részletesebben kifejtettem Kornai Jánossal való polémiában: A történetietlen politikai gazdaságtan. *Eszmélet*, 1994. 24. szám. 157–178.
- ⁶⁴ E témakörben igyekeztem vizsgálni és állást foglalni. Lásd: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruzsisztikai Könyvek XXXIII. Russica Pannonica, Budapest, 2011.
- ⁶⁵ Ernest Mandel: *Beyond Perestroika: The Future of Gorbachev's USSR*. Paperback, Verso, revised, May 17, 1991.
- ⁶⁶ Vö. Jürgen Habermas: *What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left*. *NEW LEFT REVIEW* 1/183, 1990. szeptember–október.
- ⁶⁷ Vö. Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás*. Budapest, Cégér Kiadó, 1994.
- ⁶⁸ Mocsáry József közgazdász Hogyan lopjunk gyárat? c. írása már a címében a dolgok mélyére hatolt. *Eszmélet*, 1989-90. 3. sz. Lásd még e fejlődés elemzését Szalai Erzsébet műveiben: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989); *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* (Budapest, Aula Kiadó, 2001); *Az első válaszkíséret – a létezett szocializmus, és ami utána jön...* (Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004).
- ⁶⁹ E kérdéskör történeti feldolgozása még jelentős mértékben hátra van. Ilyen kezdeményezések egyike: Nagy Éva Katalin : Munkástanácsok 1989-ben. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában *Eszmélet* 91. (2011. ősz) 111–129.